

УДК 339.5(477:(47+57))-89«1890/1914»

Олександр Пилипенко

УЧАСТЬ ЗЕМСТВ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ АГРАРНОЮ ПРОДУКЦІЄЮ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

DOI: 10.58407/litopis.230404

© О. Пилипенко, 2023. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6096-9433>

Метою розвідки є вивчення історії виникнення та діяльності земств та сільськогосподарських товариств, їх участь в експорті аграрної продукції з українських губерній Російської імперії наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст., аналіз з'ясування місця і ролі українських земель у загальноімперській структурі експортно-імпорتنих відносин; визначення залежності державного регулювання у цій сфері від місцевої господарської специфіки та пріоритетів регіональних підприємницьких кіл. **Методи дослідження** добиралися відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використовувався метод аналізу та дедукції для інтерпретації архівних джерел. **Наукова новизна** полягає в тому, що виокремлено такі провідні передумови діяльності земств та сільськогосподарських товариств: історичні, географічні, фінансові, освітні, демографічні, соціальні. **Акцентовано** на значенні цього виду діяльності земств і сільськогосподарських товариств у повітах та селцях, де вони працювали. Досліджено основні види діяльності земств та сільськогосподарських товариств, головні чинники, що визначали якісні й кількісні характеристики наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст.: соціально-політичні, соціально-економічні, господарські. **Доведено**, що зазначені передумови та чинники справили значний вплив на формування провідних тенденцій розвитку та діяльності українських сільськогосподарських товариств у пореформений період. Виділено основні періоди діяльності земств та сільськогосподарських товариств. **Охарактеризовано** окремі види господарської діяльності. **Простежено** тенденції та зміст цієї діяльності в контексті проведення земської реформи і суспільно-економічного розвитку країни.

Зазначено, що кінець ХІХ – поч. ХХ ст. характеризувалися не тільки безпосередньо діяльністю великого капіталу, але й селянських організацій. У результаті вивчення діяльності земств Київської, Харківської, Подільської та інших губерній визначено головні тенденції розвитку громадських організацій. Зроблено **висновок**, що діяльність сільськогосподарських товариств залежала від багатьох факторів: економічного розвитку губерній, рівня організації зовнішньої торгівлі, темпів проведення економічних реформ.

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, земства, сільськогосподарські товариства, підприємницька діяльність, аграрна продукція, організації агрономів, експорт, економічний розвиток, громадськість.

Реформи 1861–1867 рр. та революційні події 1905–1907 рр. не призвели до конфіскації поміщицького землеволодіння, на що покладало великі сподівання селянство. Для правлячої в Російській імперії верхівки, тісно пов'язаної з великим землеволодінням економічними та політичними інтересами, такий шлях був неприпустимим. Унаслідок цього кардинальні питання землевпорядкування після указу від 9 листопада 1906 р. поступово спрямовувалися в русло еволюційного розвитку. Однак більшість проблем у політичній, правовій і соціально-економічній сферах не було вирішено, адже життєвий рівень українців залишався низьким¹.

Варто зазначити, що розрахунки урядових кіл і частки громадськості на те, що столипінське землевпорядкування стане панацеєю вирішення ледве не всіх проблем у сільсько-

¹ Горно-заводское дело. 1913. № 21. С. 7313–7333.

му господарстві, не справжувалися. Країни Західної Європи за врожайністю зернових культур значно переважали Російську імперію. Про ставлення держави до агрономічної науки можна судити на основі даних про чисельність агрономічного персоналу. Так, у 1909 р. на величезних просторах Російської імперії налічувалося 2541, а в 1911 р. – 5185 агрономів. Із них урядових було 1581, а громадських – 3604². Забезпечення українських губерній фахівцями сільського господарства наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Чисельність громадсько-агрономічних працівників в українських губерніях у 1909–1910 рр.³

Губернія	1909 р.	1910 р.	Приріст
Київська	149 55	– 72	– 17
Чернігівська	109	160	51
Полтавська	130	140	10
Харківська	67	107	40
Катеринославська	78	100	22
Херсонська	43	56	13
Таврійська			
Загалом	631	635	153

Загальна чисельність агрономічного персоналу (агрономів, інструкторів, сільськогосподарських старост та ін.) на 1 січня 1913 р. становила 7270 осіб⁴. Важливим важелем для підйому продуктивності сільського господарства могли стати насамперед інвестиції держави в цю галузь економіки. Тому досить цікавими можуть бути бюджетні витрати головного землеробського відомства на агрокультурні заходи. У наступні роки фінансування поліпшувалося. У зв'язку з цим часопис Харківського губернського товариства сільського господарства зазначав, що бюджетні витрати Департаменту землеробства, які зростали, сприяли розвитку громадської агрономії, зокрема земських агрокультурних заходів, розгортанню мережі дослідницьких установ і сільськогосподарської освіти⁵.

Так, К. Маньковський зазначав, що на утримання комітету і землевпорядкувальних комісій та на грошову допомогу при землевпорядкуванні протягом 1907–1911 рр. було витрачено 58549 тис. руб.⁶ У загальному підсумку шість українських губерній одержали від Департаменту землеробства 1545,7 тис. руб. Поміж земствами і сільськогосподарськими товариствами, з одного боку, та місцевими урядовими агентами й відомчими установами, з другого, ці кошти було розподілено вкрай нерівномірно. Останні одержали в Катеринославській губернії 62,4% департаментського фінансування, Таврійській – 80,3%, Чернігівській – 37,5%, Херсонській – 41,7%, Харківській – 37,1%, Полтавській – лише 18%.

Щодо місцевого самоврядування, то у сприятливішому становищі опинилися земства Полтавщини, Чернігівщини й частково Харківщини. Помітніше урядове субсидування отримали сільськогосподарські товариства Полтавської та Харківської губерній. Разом місцеві агенти й відомчі урядові установи шести українських губерній одержали в 1911 р. 750,2 тис. руб., а земства та сільськогосподарські установи – 739,4 тис. руб., або менше від перших лише на 10,8 тис. руб.⁷ Саме ці фінансові засоби й спрямовувалися на агрокультурні заходи в сільському господарстві. В абсолютних цифрах витрати на землевпорядкування збільшилися за сім років (1903–1910 рр.) з 1296 до 20015 тис. руб. (1544,36%); на сільськогосподарську освіту – з 2077 до 3360 тис. руб. (61,17%); на меліорацію – з 786 до 2071 тис. руб. (163,48%); на інші галузі агрокультурної політики – з 2357 до 4453 тис. руб. (88,92%)⁸.

Ставлення окремих губернських і повітових земств до урядової аграрної політики було різним, але загалом ці органи місцевого самоуправління не бажали «злитися» з державним курсом, визначеним указом від 9 листопада 1906 р. Ряд українських губернських земств, зокрема, харківське та катеринославське, наполягали на необхідності введення своїх представників до складу агрономічних нарад землевпорядних комісій і, хоча й не надто рішуче, висловлювали своє бажання стати господарями у сфері агрокультурної політики. Обласний з'їзд представників земств і сільських господарів у Катеринославі, який

² Кириченко І. Агрономический персонал в России и в Харьковской губернии. *Южно-русская сельскохозяйственная газета*. 1913. 17 января.

³ *Южно-русская сельскохозяйственная газета*. 1912. 9 февраля.

⁴ *Черниговская земская неделя*. 1914. 7 марта.

⁵ *Южно-русская сельскохозяйственная газета*. 1915. 5 ноября.

⁶ Маньковский К.Г. Итоги землеустройства. *Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства*. Харьков, 1913. Кн. 1. С. 112.

⁷ Сперанский Н. Местная самодеятельность и бюджет департамента земледелия. *Агрономический журнал*. Харьков, 1913. Кн. 1. С. 92.

⁸ Lindner R. *Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860–1914*. Berlin: UVK, 2006. В. 7–8.

відбувся у вересні 1910 р., проголосив, що надання агрономічної допомоги є завданням земств і громадських організацій⁹. Під тиском громадськості уряд лавірував і неодноразово заявляв про свою згоду передати агрономічну допомогу населенню земствам. Однак подібні плани були не зовсім ширими, адже навіть коли уряд формально погодився передати агрономічну допомогу в районах землевпорядкування земствам, то зберіг за собою нагляд і керівництво за цією діяльністю через особливі наради при губернських землевпорядних комісіях. Окрім того, в економічні й сільськогосподарські наради при земських управах було введено агрономів¹⁰. Із цією метою паралельно із земською створювалася землевпорядна агрономічна організація. У зв'язку з цим Київський сільськогосподарський з'їзд, що працював у вересні 1913 р., розглянувши питання про взаємовідносини земства й уряду в наданні агрономічної допомоги землеробському населенню, зазначив у своїй резолюції, «що вся агрономічна допомога на місцях має зосереджуватися в руках земств, а там, де їх немає, – у руках місцевих громадських організацій»¹¹.

На цьому тлі й проходила робота земств та інших громадських організацій щодо надання агрономічної допомоги землеробському населенню. Зокрема, на Полтавщині агрономічні служби стимулювали розвиток травосіяння для розширення кормової бази тваринництва. На просторі цієї губернії за час існування агрономічної організації було відкрито показових ділянок: під люцерною – 9110, викою – 882, конюшиною – 178, могаром – 62, сорго – 55, сумішшю лугових трав – 50 і стоколосом безостим – 18¹². Про фінансові можливості земств України в цій сфері можна судити на основі даних таблиці 2.

Таблиця 2
Розміри витрат земств українських губерній
на сільськогосподарські й економічні заходи у 1913 р.¹³

Губернія	Витрати (тис. руб.)	% до кошторису губернських витрат
Полтавська	1635,4	12,8
Харківська	1436,2	9,6
Київська	1397,2	13,0
Катеринославська	1248,3	8,5
Херсонська	801,7	7,3
Чернігівська	794,2	10,2
Подільська	555,6	6,2
Таврійська	324,6	5,0
Волинська	300,1	5,7
Разом	8493,3	–

Прагнення і зусилля головного землеробського відомства щодо збереження свого контролю за агрокультурною діяльністю мали свої результати. Про це свідчить його співробітництво, наприклад, із губернським земством Полтавщини після створення в 1909–1910 рр. дільничної агрономічної організації. По-перше, земство формально надавало агрономічну допомогу всьому землеробському населенню, без виокремлення тих чи інших форм володіння землею. По-друге, в міру виникнення за сприяння землевпорядних комісій та Селянського поземельного банку господарств одноосібного володіння, тобто хутірських і відрубних, агрономічна допомога мала надаватися переважно саме їм. По-третє, інтереси урядової аграрної політики виявилися в тому, щоб, у разі можливості, як агрономічна допомога, так і всі показові заходи, були наближені до землевпорядної території та її окремих пунктів.

Незважаючи на те, що деякі положення цієї угоди між урядом і земством Полтавщини не були виразно окреслені, землевпорядна агрономічна організація по суті злилася із земською. Керівництво справою в губернії перейшло до земських органів, а за землевпорядними залишилася контролювальна роль¹⁴. Фінансування більшості таких агрономічних заходів, як розвиток дільничної організації, поширення сільськогосподарських знань, облаштування показових полів та ділянок, прокатних пунктів сільськогосподарських машин і знарядь праці, злучних пунктів у скотарській галузі тощо, мало забезпечуватися за рахунок спеціального землевпорядкувального кредиту. Тільки на утримання агрономічного персоналу землевпорядним відомством було асигновано 74 тис. руб., що сприяло вирішенню низки організаційних завдань. Роль губернського земства показана в таблиці 3.

⁹ Александрович М. Вопросы организационного строительства общественной агрономии на губернских агрономических совещаниях. *Агрономический журнал*. Харьков, 1914. Кн. 2. С. 69–91.

¹⁰ Там само. С. 69–91.

¹¹ Там само. С. 74.

¹² Иващук Ф. Возникновение агрономической работы и рост показательных мероприятий. *Вестник Хорольского общества сельского хозяйства*. 1914. № 1/2. С. 5–11.

¹³ *Агрономический журнал*. Кн. 2. С. 149–150. (86–150).

¹⁴ *Агрономический журнал*. Харьков, 1913. Кн. 4. С. 117. (32–119).

Таблиця 3

Агрономічна допомога землеробському населенню від Полтавського губерньського земства у 1911 р.¹⁵

Повіт	Чисельність агрономів	Чисельність агрономічних старост	Чисельність хліборобських господарств	У тому числі землевлаштування	Чисельність господарств на одного агронома	Площа посіву в десятинах	Середній розмір ділянки агронома в десятинах	Середній розмір ділянки агронома у кв. верстах
Костянтинівський	10	16	31965	12869	1230	541285	54280	520
Золотоніський	5	8	29099	7221	2238	394254	78850	640
Кременчуцький	5	4	23471	6573	2608	310572	62110	600
Гадяцький	5	–	17588	748	3518	222538	44500	430
Полтавський	5	1	22285	2922	3714	306709	61340	590
Хорольський	5	1	22561	2722	3760	296230	59230	570
Пирятинський	4	1	22646	931	4529	296123	74030	710
Лохвицький	3	1	19175	745	4794	244060	81350	780
Зеньківський	3	–	15239	155	5079	205924	68640	660
Миргородський	3	1	20616	894	5129	252644	84210	810
Лубенський	3	–	16988	845	5668	220072	73360	700
Роменський	3	–	19224	113	6408	237714	79230	640
Кобилецький	4	–	26057	2509	6516	329017	82270	790
Прилуцький	3	1	26365	834	6591	287222	95740	920
Переяславський	3	–	25044	877	8348	374344	124780	1200
Загалом	64	34	338323	41031	середній 3452	4518708	середній 70605	середній 678

Наведені дані показують, що кожен повіт у Полтавській губернії мав щонайменше трьох земських агрономів, а в Костянтинівському повіті, де землевпорядкування досягло найбільших успіхів, у 1911 р. їх було десятеро. Загалом на одного агронома припадало в середньому 3452 господарства, що було недостатньо для їх повноцінного обслуговування. Із наведених цифр зрозуміло, що надати повноцінну агрономічну допомогу всім хліборобським господарствам (338323 одиниці) губерньській організації Полтавщини було не під силу. Саме тому вона й поступилася головному землеробському відомству в принциповому питанні щодо рівномірного обслуговування всього землеробського населення губернії.

Надання агрономічної допомоги малоземельним господарствам залишалася надзвичайно актуальним завданням. Це питання розглядалося, зокрема, у доповіді агронома О. Мініна на секції громадської агрономії під час роботи Всеросійського сільськогосподарського з'їзду в Києві (1913 р.). Доповідач звернув увагу на те, що агрономія зосередила центр своєї діяльності на допомозі забезпеченим землею прошаркам селян. Тим часом становище малоземельних господарств погіршувалося, особливо під час розверстання землі і розширення столипінського землевпорядкування, що позбавляло їх загального користування угіддями для випасу домашньої худоби¹⁶. З урахуванням цього, частина учасників з'їзду, серед яких переважали представники земських агрономічних організацій, наголошувала на тому, що підняття продуктивності дрібних господарств за допомогою агрокультурних заходів можливе тільки в разі їх об'єднання в сільськогосподарські кооперативи. Пропонувалося для підвищення продуктивності дрібних господарств практикувати спеціальні агрокультурні заходи, надаючи особливого значення поліпшенню умов земельної оренди¹⁷.

Заслуговує на увагу діяльність земських агрономічних організацій щодо надання допомоги землеробському населенню по інших губерніях. Так, на Чернігівщині напередодні Першої світової війни функціонувало щонайменше 66 агрономічних ділянок, із них 20 утримувалися на кошти землевпорядного відомства і 46 – спільно Департаментом землеробства та земствами. Як і на Полтавщині, надмірне навантаження на агрономічний персонал не давало йому змогу повноцінно здійснювати агрокультурні заходи для підвищення продуктивності всіх землеробських господарств. Про це можна судити з таких фактів: розмір агрономічної ділянки становив у середньому 72000 дес., а середній роз'їзний радіус – 26,5 верст, на одну ділянку загалом припадало 38 селищ і 5400 дворів.

¹⁵ Агрономический журнал. Харьков, 1913. Кн. 4. С. 118.

¹⁶ Агрономический журнал. Харьков, 1913. Кн. 7. С. 119. (60–121).

¹⁷ Там само. С. 121.

На поч. 1914 р. в повітах губернії налічувалося 66 агрономів, 40 агрономічних старост, 14 інструкторів із садівництва, 4 – з тваринництва та молочного господарства, 7 – спеціалістів з луківництва. Сільськогосподарські знання поширювалися на спеціальних курсах, шляхом лекцій і бесід. Довгострокові районні курси у 1913 р. організувала губернська землевпорядна комісія в Чернігові, а губернське земство – у м. Бобровиці. Окрім того, у повітах діяли 29 короткострокових курсів¹⁸.

Значної популярності серед дорослого населення набули сільськогосподарські курси, організовані чернігівським губернським земством упродовж 1908–1914 рр. у таких містах, як Ніжин, Новгород-Сіверський, Борзна, Новозибків, Стародуб, Бобровиця, Слобідка. Тут сільськогосподарськими знаннями оволодівали сільські господарі, учителі, представники різних ремесел. Із 377 курсистів 181 особа займалася винятково сільським господарством¹⁹. Серед них були безземельні й малоземельні господарі, але більшість становили ті, хто володів ділянками від 5 до 10 дес. і від 10 до 20 дес. Найбільший інтерес викликає, на наш погляд, склад курсистів за формами землеволодіння (див. табл. 4).

Таблиця 4
Склад слухачів сільськогосподарських курсів Чернігівського губерньського земства (за формами землеволодіння)²⁰

Місто	Рік	Подвірники		Общинники		Хуторяни й відрубники		Подвірньо-відрубники	
		Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%
Ніжин	1908	34	72,4	–	–	9	19,1	4	8,5
Новгород-Сіверський	1909	18	56,2	–	–	4	12,1	10	31,2
Борзна	1910	40	71,4	1	1,8	15	26,8	–	–
Стародуб	1912	32	64,0	–	–	4	8,0	13	28
Бобровиця	1913	47	77,0	8	13	6	10	–	–
Слобідка	1914	35	83,3	2	4,8	3	7,1	2	4,8

Статистика свідчить, що серед слухачів сільськогосподарських курсів у всіх містах переважали подвірники. Найбільше їх було на слобідських курсах (83,3%) і найменше – на новгород-сіверських (56,2%). Общинників була мінімальна кількість, або не було взагалі, за винятком м. Бобровиці. Відсоток хуторян і відрубників становив: на борзненських курсах 26,8%, ніжинських – 19,1%, в інших містах їх частка не перевищувала 12,1%. Відсоток слухачів із мішаною подвірньо-відрубною формою володіння був значним на новгород-сіверських (31,2%) і стародубських (28%) курсах.

Чернігівське губернське земство активно поширювало сільськогосподарські знання серед населення й за допомогою друкованого слова. Тільки в 1913 р. по повітах було розіслано близько 75000 різних брошур. Проте чи не найважливішим напрямом у діяльності чернігівського земства стала організація показових полів і ділянок. Їх чисельність у 1913 р. досягла 3654, у середньому – 64 ділянки на кожного агронома. У південних повітах губернії, на показових полях і ділянках практикувалося чотирипілля: пар–озимина–просапні культури–яровина. У північних повітах переважало семипілля: пар–озимина–просапна яровина– конюшина–конюшина–яровина.

Агрономічна культура охоплювала й питання щодо поширення сільськогосподарської техніки для підвищення продуктивності землеробських господарств, застосування нових технологій під час обробітки ґрунтів, селекції насіння та у тваринницькій галузі. Для вирішення цих завдань у губернії напередодні Першої світової війни функціонувало 200 прокатних і зерноочисних пунктів, організованих земством. Кількість землеробських машин і знарядь праці в них становила 1349 одиниць, у тому числі 351 плуг і борона, 253 культиватори, 211 сівалок, 93 трієри, 250 сортувальні, 40 молотарок, 25 корморізок, 73 знаряддя праці у луківництві. Кожен трієр очищував від сміття в середньому 1200 пудів зернових культур, сортувальня – 500 пудів, рядкова сівалка обслуговувала 17 дес. земельної площі. Трієри зерноочисних пунктів обслуговували 400 селищ Чернігівщини.

Ці та інші заходи в агрокультурній галузі проводилися завдяки зростаючим асигнуванням земств Чернігівської губернії, які становили в 1911 р. 83514 руб., у 1912 р. – 159052 руб., у 1913 р. – 127095 руб.²¹ Подібну роботу проводили земства інших губерній. У 1913 р. бюджет агрономічної організації Херсонщини становив 625902 руб. Ця сума

¹⁸ Черниговская земская неделя. 1914. 7 февраля.

¹⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1914. 6 февраля.

²⁰ Там само.

²¹ Черниговская земская неделя. 1914. 7 февраля.

визначилася асигнуваннями губернського земства – 151991 руб., повітових земств – 247745 руб. і урядовими субсидіями – 226166 руб. На сільськогосподарську освіту губернське земство виділило 81851 руб., а уряд – 72528 руб. Основою агрономічної діяльності тут стала дільнична агрономія²².

Свої особливості щодо надання агрономічної допомоги землеробському населенню були на теренах Правобережної України. У цьому регіоні земства, як органи місцевого самоуправління, з'явилися значно пізніше, у роки, що передували Першій світовій війні. Отже, агрокультурні заходи в сільському господарстві на перших порах стали справою місцевої адміністрації та громадських організацій. У 1884 р. на Правобережжі, зокрема в Подільській губернії, ще домінувала трипільна система господарювання, як у поміщиків, так і селян. Перехід від застарілого трипільля до більш продуктивних багатопільних систем у польовому господарстві ледве започатковувався (і лише в окремих поміщицьких маєтках). Родючість землі на більшій території краю, висока вартість оренди та відсутність новітніх технологій у землеробстві – усе це давало права вести господарство передовими способами. Проте через два десятиліття ситуація в землеробстві цього регіону трохи змінилася. Водночас було названо й причини такого консерватизму: третє поле (толока) слугує їм для випасу худоби через нестачу пасовищ. Згодом змінити цю ситуацію можливо шляхом розселення селян по хуторах або виділення кожному господареві в його власне розпорядження певної кількості польової землі. Окрім того, урядовий агроном Київської губернії Терський і мирові посередники Лазаревич і Тригубов улаштували з просвітницькою метою для сільського господарства спеціальні школи. «У цьому у переконався особисто, оглянувши їх», – констатував генерал-губернатор. Зазначені школи робили землеробському населенню велику послугу. Поряд із теоретичними знаннями тут надавалася практична допомога шляхом організації показових дослідницьких полів, садів, городів, зразкових пасік тощо²³.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. сільськогосподарські школи поширилися в різних районах Правобережної України. Деякі з них було засновано під егідою навчальних закладів, інші існували за рахунок коштів приватних осіб. Зокрема, Мошногородищенська сільськогосподарська школа першого розряду в Черкаському повіті була облаштована землевласником і цукрозаводчиком М. Балашовим²⁴.

У с. Ставки Радомишльського повіту член Державної ради В. Піхно заповів під сільськогосподарську школу маєток із землею та будівлями. Пізніше школа стала відома як Ставківські сільськогосподарські класи. Сільськогосподарські знання серед населення поширювали й працівники Золотопольського сільськогосподарського училища, сільськогосподарського відділення при народній школі в Тальнівському маєтку графа Шувалова на Уманщині, Зозулинської школи домогосподарства в Бердичівському повіті, Звонківських сільськогосподарських класів у Київському повіті. Водночас агрономічні структури на працювали для землеробського населення рекомендації, які мали сприяти підвищенню продуктивності господарств. Найважливішими їх складовими були такі: поширення сільськогосподарських знань шляхом видання популярних брошур, організації читань, співбесід щодо користі зразкових полів; використання кредиту та досягнень селекції для розведення елітної худоби; преміювання кращих господарств для стимулювання загального розвитку; сприяння селянам у справі придбання землеробської техніки шляхом організації районних сільськогосподарських складів; надання населенню інформації про рівень цін на сільськогосподарську продукцію на світовому продовольчому ринку; створення сільськогосподарських товариств та ін.²⁵ Подібні заходи згодом набули більш системного характеру.

Зокрема, агрономічна нарада при губернській землевпорядній комісії напрацювала ряд відповідних заходів, поклавши їх виконання на повітові землевпорядні комісії й засновані при них агрономічні наради. Виконавцями рішень останніх стали повітові агрономи та їх помічники – агрономічні старости, а також деякі священники, учителі народних шкіл та ін. На здійснення всіх заходів у 1909 р. асигновано 48284 руб. Завдяки цьому, агрокультурними заходами було охоплено польове господарство, скотарство, плідівництво і городництво, виноградарство та ін. У губернаторському звіті також указувалося, що для ознайомлення землеробського населення регіону організовувалися показові поля й ділянки, проводилися співбесіди щодо впровадження нових технологій, поширювалися відповідні брошури й листки. Окрім того, хліборобське населення забезпечувалося елітними

²² *Агрономический журнал*. Харків, 1913. Кн. 5. С. 127–128.

²³ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК) Ф. 442. Оп. 704. Спр. 47. Об улучшении сельскохозяйственной промышленности в Юго-Западном крае, 1905–1910 гг., Арк. 21. (367 арк.).

²⁴ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 229. Из распоряжений о выезде Генерал-губернатора, 1907 г. Арк. 39. (109 арк.).

²⁵ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 47. Об улучшении сельскохозяйственной промышленности в Юго-Западном крае, 1905–1910 гг. Арк. 21–22.

сортами польових культур і кормових трав. Поряд із цим було відкрито прокатні станції сільськогосподарських машин і знарядь праці. Старт організації показових полів на Поділлі дано в 1906 р. у Гайсинському повіті. Наприкінці 1909 р. такі поля вже функціонували в усіх повітах губернії, у 55 населених пунктах²⁶. Вплив показових полів на селянське населення був значним, адже високий рівень урожайності на них став для дрібних сільських господарів наочним прикладом необхідності застосування нових технологій у сільському господарстві. Найбільш переконливо це проявилось в результативності показових ділянок у с. Потошня Ольгопільського повіту, де врожайність зернових культур була дуже високою. Про це свідчать дані таблиці 5.

Таблиця 5
Урожайність землі на показовій ділянці й селянських полях (пудів / центнерів з 1 дес.)²⁷

Сільськогосподарська культура	Середня врожайність		%
	Селянські поля	Показове поле	
Озима пшениця	90	280 (46,6)	211,11
Жито	200	315 (52,5)	57,50
Кукурудза	145	280 (46,6)	93,10
Картопля	700	1666 (277,7)	138,0
Квасоля	125	140 (23,3)	12,0
Ячмінь	95	153 (25,5)	61,05
Овес	120	148 (24,6)	23,33

Агрономічні організації Поділля приділяли також увагу садівництву й городництву. Для цього було організовано показові плодові сади та розсадники. Із метою стимулювання виноградарства в 1909 р. закладалися показові виноградники в Балтському, Брацлавському та Ямпільському повітах. Значну роботу в цьому напрямі проводили також у Могилівському, Ольгопільському та Іщицькому повітах. За свідченням преси, малоземельні господарства Правобережної України «прагнули компенсувати нестачу земельної площі» впровадженням спеціальних культур, «більш прибуткових порівняно з польовими господарствами»²⁸.

За сприяння земств, що виникли незадовго до Першої світової війни, в усіх повітах губерній Правобережної України організовувалися злучні скотарські пункти, що забезпечували вирощування елітних порід великої рогатої худоби²⁹. Приватним землевласникам і сільськогосподарським товариствам надавалися позики для облаштування племінних господарств та організації показових виставок великої рогатої худоби. У квітні 1912 р. агрономічна нарада Київської губернії за сприяння земської управи ухвалила ряд постанов, що мали підвищити ефективність агрокультурних заходів. Із цією метою організовувалися навчальні курси: із загальних проблем сільського господарства – у 12 населених пунктах, садівництва – у 2, кредитної кооперації – у 4, споживчої кооперації – у 3, бджільництва – у 3, молочного господарства – в 1 населеному пункті губернії. На нараді розглянули програму навчальних курсів, визначили потрібні посібники, придбані зі спеціального кредиту в розмірі 2 тис. руб., та ухвалили програму діяльності двох пересувних музеїв-виставок. Останні мали бути створені в кожному повіті губернії³⁰.

Серед найбільш значних агрокультурних заходів Київського губерньського земства напередодні Першої світової війни була організація обласної сільськогосподарської дослідницької станції та двох районних – Радомишльської й Уманської. У Подільській губернії Плотянську дослідницьку сільськогосподарську станцію заснував у січні 1914 р. землевласник П. Трубецької. Для відповідної діяльності агрономічного персоналу він відвів 75 дес. земельної площі. До переліку таких агрономічних заходів Київського губерньського земства слід також віднести організацію метеорологічної мережі, боротьбу зі шкідниками польових культур, ґрунтові дослідження, обстеження стану тваринництва та хлібної торгівлі в губернії.

Із кінця XIX ст. в Україні прискорено розширювалися земельні площі під цукровим буряком, що сприяло переходу від давньої трипільної системи до більш досконалих сівозмін і технологій обробітку ґрунтів. На поч. XX ст. невеликі плантації буряку з'явилися і

²⁶ ЦДІАК. Ф. 44 Оп. 641. Спр. 704. С статистическими обзорами по Киевской, Подольской и Волынской губерниях за 1909 и 1910 гг., 1909–1912 гг. Арк. 8 зв. (23 арк.).

²⁷ Экономическая жизнь Подолы: Двухнедельный орган Подольского губернского земства. 1913. № 3–4. С. 43.

²⁸ Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. 1914. № 6. С. 10.

²⁹ Ведомости сельского хозяйства и промышленности: Орган Южнорусского общества поощрения земледелия и сельской промышленности. Киев, 1905. № 3. С. 41. (28–41).

³⁰ Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890–ті рр. – 1914 р.): монографія. Київ, 2016. 668 с.

в селянських господарствах. Для підвищення врожайності цукрових буряків у Київській губернії було влаштовано ряд дослідницьких зразкових полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Зазначене товариство ще в 1904 р. асигнувало на утримання дослідницької лабораторії й мережі зразкових полів 35950 руб. Пізніше в органах місцевого самоуправління вивчали питання щодо організації земського показового бурякового поля в інтересах дрібних сільських господарів³¹.

Агрокультурні заходи щодо підвищення врожайності цукрових буряків проводилися й у поміщицьких господарствах. Перші вдалі дослідження в цьому напрямі було проведено в маєтках землевласника і цукрозаводчика Харківської губернії П. Харитоненка. Він власним коштом заснував «спеціальну дослідницьку станцію з головною метою вивчити умови застосування мінеральних добрив під буряки». Результати виявилися настільки серйозними, що одразу привернули увагу інших землевласників і цукрозаводчиків. Завдяки дослідженням П. Харитоненка мінеральні добрива з'явилися на місцевих ринках. Для підвищення врожайності цукрових буряків дослідницькі поля створювалися в інших маєтках. У 1901 р. у мережі дослідницьких полів було задіяно 6 маєтків, у 1902 р. – 15, у 1903 р. – 17 маєтків. У Київській губернії до мережі дослідницьких полів увійшли маєток Синява графа В. Браницького, Кагарлик – М. Черткова, Грушівка – графів Браницьких, Іллінці – княгині О. Демидової та ін.

У Волинській губернії подібні дослідження проводили в маєтку Червоному, що належав спадкоємцям Ф. Терещенка. На Поділлі зразкові дослідницькі поля було влаштовано в маєтку поблизу містечка Шпиків, що належало П. Балашову, та в маєтках Л. Бродського у Черепашинському і Старому. На показових дослідницьких полях поміщиків і цукрозаводчиків випробовувалися різні мінеральні добрива та їх вплив на підвищення врожайності цукрових буряків. Увага та прихильність великого землеволодіння, цукрозаводчиків до агрокультурної діяльності були пов'язані з гострою конкуренцією на міжнародному цукровому ринку. Отже, діяльність земств українських губерній в агрокультурній сфері була значною та продуктивною.

Розвитку продуктивних сил у землеробстві певною мірою сприяли губернські товариства сільського господарства. Їх діяльність, на наш погляд, характеризувалася як позитивами, такі негативами. Останні визначалися переважно дворянською соціально-становою природою їх членів, представників великого землеволодіння, майже цілковитою відсутністю демократичних начал в їхній діяльності, слабкістю зв'язків із широкою громадськістю, навколишніми дрібними сільськими господарями. Коли у вересні 1913 р. в Києві проводив засідання Всеросійський сільськогосподарський з'їзд, на ньому були представлені переважно земські діячі. Найбільше серед них було агрономів, що надавали допомогу селянським господарствам. Відсутніми на з'їзді були представники великого землеволодіння, які зібралися тоді в Києві для участі у відкритті пам'ятника П. Столипіну³².

Полтавське губернське товариство сільського господарства було найстарішим у Російській імперії. У вересні 1915 р. воно відзначило п'ятдесятиліття свого існування. У 1860-х рр. товариство саме в організації великих сільських господарств убачало вирішення наболілих господарських питань, викликаних необхідністю переходу до більш інтенсивної та раціональної системи господарювання. Ішлося про підвищення доходності напівнатуральних поміщицьких господарств шляхом заміни дешевої праці вчорашніх кріпаків більш досконалими прийомками культури³³. Ряд великих полтавських землевласників клопотали в урядових колах про затвердження товариства. Згодом було вироблено та 21 травня 1865 р. схвалено статут, а вже за три місяці товариство розпочало свою практичну діяльність.

Загалом воно не обмежувалося обслуговуванням потреб великих приватновласницьких господарств і займалося науковим обстеженням місцевих умов. Через три роки після свого заснування організація взялася за влаштування губернської сільськогосподарської виставки та зразкового поля, яке потім перетворилося на дослідницьку станцію. Починаючи з 1896 р., товариство видавало часопис «Хуторянин», який був популярний у південних губерніях. Через рік після заснування в товаристві налічувалося вже 107 членів. Не набагато більше їх було й на поч. ХХ ст. Станом на 1912 р. дійсних членів налічувалося 110, крім того було 33 почесних члени й 18 членів-кореспондентів. Серед членів товариства, як і на початку його фундації, були представники великих землевласницьких родин – князі Кочубеї, Репніни, Щербатови, граф Капніст, Ламсдорф та ін.

³¹ ЦДІАК. Ф. 44. Оп. 704. Спр. 47. Об улучшении сельскохозяйственной промышленности в Юго-Западном крае, 1905–1910 гг. Арк. 343. (367 арк.).

³² *Агрономический журнал*. Кн. 7. С. 107. (60–121).

³³ ЦДІАК. Ф. 2163. Областная станция по животноводству Воронежской, Киевской, Черниговской и Харьковской губерний. Оп. 1. Спр. 27. Сношения с Обществом сельского хозяйства, 1913 г. Арк. 11–11 зв. (105 арк.).

На поч. ХХ ст. склад товариства поповнився працівниками наукової і практичної агрономії та громадськими діячами. Це поєднання стало найбільш характерною особливістю Полтавського губернського сільськогосподарського товариства³⁴. Товариство мало значний науковий та практичний агрономічний потенціал, широко субсидувалося головним землеробським відомством і, завдяки цьому, виносило на розгляд і вирішення цікаві проблеми й завдання. Так було із заходами щодо сприяння місцевому тваринництву та розповсюдження популярних книг і часописів.

Поступово збільшувало свій внесок в агрокультурну справу Харківське губернське сільськогосподарське товариство, створене у 1870-х рр. На поч. ХХ ст. воно мало у своєму розпорядженні 14 агрономів і спеціалістів сільського господарства, 16 культурно-просвітницьких установ і 4 періодичні видання, у тому числі часопис «Южно-русская сельскохозяйственная газета» з розгалуженою мережею кореспондентських пунктів у ряді українських губерній. Серед комплексу агрономічних заходів найбільш помітною складовою його діяльності стала робота потужного комерційного відділу. Саме завдяки йому річний оборот у 1912 р. від продажу населенню елітного насіння, мінеральних добрив, сільськогосподарських машин, книг і наочних посібників становив 719 тис. руб. Близько половини цієї суми надійшло внаслідок співпраці з кооперативами та іншими громадськими організаціями³⁵. Як бачимо, Харківське губернське сільськогосподарське товариство тяжло переважно до комерційної діяльності.

Одним із найбільших губернських сільськогосподарських товариств було Катеринославське. У 1910 р. в ньому налічувалося 175 членів – землевласників, представників агрономічної організації та громадських діячів. До складу керівного органу товариства входили також фахівці земства і землеробського відомства. Його фінансові потреби покривалися значною мірою субсидіями Департаменту землеробства та губернського земства. У 1914 р. від першого одержано 3800 руб., а від другого – 18059 руб. Про структуру й напрями діяльності товариства свідчать такі дані. При його правлінні функціонувало насінневе бюро, склад сільськогосподарських машин і знарядь праці, книжковий магазин, довідкове бюро, контрольне насінневе поле. Окрім того, товариство видавало часопис «Южное хозяйство», наклад якого перевищував 8150 примірників. Загальний торговий оборот елітним насінням, сільськогосподарськими машинами та продукцією книжкового складу в 1914 р. становив 109840 руб. Частину елітного насіння закупували на світовому ринку.

Приватним особам було продано літератури на 368 руб., землевпорядним комісіям – на 182 руб. і земству – на 810 руб. Для розширення своєї агрономічної діяльності товариство облаштувало на території губернії насінневі плантації. Усі його торгові операції обслуговували потреби переважно великих землевласників, земських і відомчих установ. Довідкове бюро також підшукувало фахівців для служби в маєтках. Поле його діяльності обмежувалося земськими, землевпорядними та приватними господарствами. На певну увагу заслуговують великі сільськогосподарські товариства Правобережної України, агрокультурна діяльність яких позначилася впливом польського поміщицтва.

Найбільшим серед них було Київське сільськогосподарське товариство, засноване в 1874 р. На 1 січня 1913 р. у складі товариства налічувалося 288 членів, із яких 24 – почесних, 4 – довічних, 210 – дійсних, 50 співробітників. За родом занять розподіл був таким: 173 сільські господарі (71,5%), управителів маєтків і директорів цукрових заводів – 19 (7,8%), агрономічне бюро, цукрових заводів, цукрових контор і домовласників – 15 (6,2%), агрономів і службовців в урядових і приватних установах та фахівців Департаменту землеробства – 21 (8,7%), професорів – 6 (2,5%), інших – 8 (3,3%).

На поч. ХХ ст. товариство прискорено розвивалося й розширювало коло своїх виробничих інтересів. У 1911 р. за ініціативою свого голови Ю. Давидова, за посередництва організованого ним консорціуму, товариство придбало за 15 тис. руб. хіміко-агрономічну лабораторію та контрольну насінневу станцію. Напередодні Першої світової війни в його структурі функціонувало шість підрозділів: винокурний, землеробський, тваринницький, садівничий, економічний, лісівницький та ін. Товариство започаткувало сільськогосподарський і промисловий музей, діяльність якого мала відобразити багатства та перспективи розвитку губернії Правобережної України. Про масштаби діяльності організації свідчать її витрати, що в 1913 р. становили 124380 руб.³⁶ Що ж стосується інших аспектів агрокультурної діяльності, то товариство організувало склади сільськогосподарських машин і знарядь праці, елітного насіння тощо. Безсумнівно, воно вважалося найвпливові-

³⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 5 ноября; 3 сентября.

³⁵ Агрономический журнал. Харьков, 1913. Кн. 4. С. 93.

³⁶ ЦДАК. Ф 44. Оп. 637. Спр. 545. Материалы подготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения, 1910–1912 гг. Арк. 7.

шим і економічно потужним українським сільськогосподарським товариством, що проводило агрокультурні заходи.

У 1898 р. було засноване Подільське губернське сільськогосподарське товариство, на діяльності якого позначилися сильні впливи польських землевласників. Товариство облаштувало на території губернії низку зразкових дослідницьких полів, насінневих станцій, його працівники досліджували досягнення окремих культурних господарств. Проте ставлення впливових членів організації до надання агрономічної допомоги селянству було суперечливим. На засіданні ради товариства 5 серпня 1905 р. граф С. Грохольський визнав, що питання про облаштування селянських дослідницьких полів дуже популярне. Землевласник погодився асигнувати на ці потреби 1 тис. руб. за умови, що це питання перебуватиме під опікою відділення рільництва.

Цю пропозицію підтримав М. Баранецький. Комісія дійшла висновку щодо необхідності організації 12 зразкових дослідницьких полів, по одному в кожному повіті губернії. Кошторис цього проєкту становив 3 тис. руб., або 250 руб. на кожне дослідницьке поле³⁷. Окрім того, рада Подільського товариства розглянула на своєму засіданні становище тваринницької галузі в губернії й підтримала заходи щодо її подальшого розвитку. Зокрема, особливу увагу було зосереджено на вирощуванні елітних порід коней та великої рогатої худоби.

На організацію 12 конярських пунктів було асигновано 4200 руб., а для закупівлі породистих бугаїв – 2400 руб. У 1901 р. місцеві землевласники заснували Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство, а згодом виникли Луцьке та Рівненське. Уманське товариство успішно розвивало комерційну діяльність, обслуговуючи землевласників. Частково його правління звертало увагу й на селянські господарства. Відділ дрібного господарства організував низку зразкових дослідницьких полів і продавав селянам елітне насіння за зниженими цінами. Луцьке й Рівненське сільськогосподарські товариства виражали у своїй діяльності передусім інтереси великих землевласників. На конкурсах землеробської техніки, що організовувалися на Волині й Поділлі, сільськогосподарський інвентар, необхідний для селянських господарств, був відсутній³⁸. Отже, в агрокультурній діяльності великих сільськогосподарських товариств були певні відмінності, але загалом вони обслуговували переважно велике землеволодіння.

Значно важливішу роль у досягненні агрономії в селянському середовищі відігравали менші сільськогосподарські товариства. Їх виникнення та прискорений розвиток значною мірою зумовлювалися організаційною і фінансовою підтримкою земств. В історіографії з цього аспекту проблеми знаходимо значні розбіжності щодо їх чисельності. Це пояснюється тим, що одна частина сільськогосподарських товариств була затверджена головним землеробським відомством, друга – губернаторами, а певна кількість товариств узагалі не реєструвалася. Останнє знайшло відображення в працях Б. Одера та С. Маслова. За даними другого, на 1 січня 1916 р. в Російській імперії діяло всього 1829 сільськогосподарських товариств³⁹.

Напередодні Першої світової війни в Україні налічувалося 84 фахових товариства з переробки молока та іншої сільськогосподарської продукції. Окрім молочарських, були товариства зі збуту продукції птахівництва, городництва, рослинництва, садівництва та ін. Загалом, за даними одного з організаторів кооперативного руху К. Мацієвича, в Україні налічувалося 1061 сільськогосподарське товариство. Однак треба враховувати, що спектр сільськогосподарських товариств був значно ширшим і вони активно займалися ще й просвітницькою та виробничою діяльністю в агрокультурній сфері.

За даними Департаменту землеробства, на весну 1911 р. було затверджено 3103 сільськогосподарських товариства. Із них 21 – центральне, 43 – обласних, 242 – губернських, 356 – повітових і 2441 – товариство з районом діяльності, значно меншим за повіт⁴⁰. У Подільській губернії на основі виданих урядом у 1906 р. тимчасових правил виникли землеробські гуртки. Завдяки фінансовій підтримці земств найбільше сільськогосподарських товариств виникло в Полтавській губернії. Наприкінці 1911 р. тут їх функціонувало 241, по 4 у середньому на одного дільничного агронома. За оцінкою харківського часопису, вони стали своєрідними посередниками між агрономами та сільським населенням. Основним змістом їх діяльності була організація показових полів і ділянок, сільськогосподарських навчальних курсів, проведення для населення бесід і читань. Допомога Полтавсько-

³⁷ Ананьич Б.В. Российское самодержавие и вывоз капиталов, 1895–1914 (По материалам Учетно-ссудного банка Персии). Ленинград: Наука, 1975. С. 71.

³⁸ Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. С. 115.

³⁹ Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация. Петроград: Мысль, 1919. С. 9–10.

⁴⁰ Катаев Н. Сельскохозяйственная кооперация в России (окончание). *Агрономический журнал*. Харьков, 1913. Кн. 3. С. 48.

го губернського земства сільськогосподарським товариствам нормувалася постановами. Розмір субсидій повітовим організаціям становив 700 руб. на рік, сільським товариствам у перший рік після відкриття – по 200 руб., а в наступні – по 100 руб. Перші товариства в губернії відкрилися в 1902 р. Чисельність кожного з них коливалася від 50 до 200 осіб – це були в основному селяни й козаки середньої заможності, що мали від 4 до 15 дес. землі.

Фінансові й матеріальні засоби товариств склалися з таких елементів: земські субсидії та позики; кошти Департаменту землеробства в розмірі від 50 до 100 руб. на травосіяння і селекцію домашніх тварин; прибуток від прокату сільськогосподарської техніки та користування злучними тваринницькими пунктами; прибуток від складів землеробської техніки, зсипання і зберігання хліба в коморах тощо⁴¹. На поч. ХХ ст. в Полтавській губернії також поширилася практика проведення землеробських виставок, в організації яких брали участь сільськогосподарські товариства. За їх допомогою створювалися зерноочисні пункти, проводилися прокатні операції. Товариства організували також заходи у сфері скотарства й садівництва, виписували часописи «Хуторянин» і «Хлібороб».

Значні досягнення в агрокультурній галузі й реалізації сільськогосподарської продукції мали сільськогосподарські товариства Чернігівщини, яких на 1 січня 1915 р., за підрахунками губернського земства, налічувалося 106. У доповіді земської управи губернському зібранню зазначалося, що справжніми керівниками сільськогосподарських товариств були дільничні агрономи й представники сільської інтелігенції⁴². За 1913 р. сільськогосподарські товариства губернії одержали від комерційної діяльності 110 тис. руб. валового прибутку. Понад 60% цієї суми надійшло від продажу насіння, землеробських машин і добрив.

Певні кошти було одержано також від злучних пунктів, продажу продукції показових полів, за прокат сільськогосподарської техніки тощо. Заслугує на увагу і структура витрат сільськогосподарських товариств Чернігівщини: на комерційні операції витрачено 113570 руб., або 65% усієї суми; на показові поля та ділянки – 17343 руб. (10%); на утримання персоналу – 13431 руб. (8%); на поширення сільськогосподарських знань позашкільним шляхом – 10173 руб. (6%); на сприяння кустарним промислам – 9959 руб., або 6% усієї суми⁴³. А загалом 70 сільськогосподарських товариств витратили 172 тис. руб. на культурно-господарські заходи. Річна сума земських субсидій товариствам становила 30 тис. руб.

Отже, велике значення для розвитку зовнішньої торгівлі українських губерній мали заходи земств та громадських організацій. Діяльність сільськогосподарських товариств відзначалася дуже широким діапазоном – від агрономічної допомоги до заходів у виробництві та збуті аграрної продукції. Функціонування цих товариств залежало від багатьох факторів: економічного розвитку губернії, рівня організації зовнішньої торгівлі, темпів проведення економічних реформ.

References

Marochko, V. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia: Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.) [Ukrainian-peasant cooperation: Historical and theoretical aspect (1861–1929)]*. Kyiv, Ukraine.

Zhylenkova, I. (2016). *Zovnishnia torhivlia Ukrainy v konteksti interesiv promyslovoho y ahramoho kapitalu Rosiiskoi imperii (1890-ti rr. – 1914 r.): monohrafiia [Ukraine's foreign trade in the context of the interests of industrial and agricultural capital of the Russian Empire (1890s – 1914): monograph]*. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01001, Україна).

Pylypenko Oleksandr – doctor of historical sciences, professor, professor of department of humanity courses of the National university of food technologies (68 Volodimirska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

⁴¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 18 июня.

⁴² Агрономический журнал. Харьков, 1913. Кн. 4. С. 33.

⁴³ Черниговская земская неделя. 1914. 8 августа.

THE PARTICIPATION OF ZEMSTVOS AND AGRICULTURAL SOCIETIES OF NADDNIPRYANSKA UKRAINE IN THE ORGANIZATION OF FOREIGN TRADE IN AGRICULTURAL PRODUCTS IN THE END OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th c.

The purpose of the investigation is to study the history of the emergence and activities of zemstvos and agricultural societies, their participation in the export of agricultural products from the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late 19th – the early 20th c., to analyze the place and role of Ukrainian lands in the general structure of export-import relations; to determine the dependence of state regulation in this area on local economic specifics and priorities of regional business circles.

The research methods were selected in accordance with the set goal on the basis of the principles of objectivity and science. *The method of analysis* and deduction was mainly used to interpret archival sources. *Scientific novelty* of the work is that the following leading preconditions for the activity of zemstvos and agricultural societies are singled out: historical, geographical, financial, educational, demographic, social. *Attention is focused* on the importance of this type of activity of zemstvos and agricultural societies in the counties and villages where they worked. Investigated the main types of activity of zemstvos and agricultural societies, the main factors that determined qualitative and quantitative characteristics at the end of the 19th – the beginning of the 20th c.: socio-political, socio-economic, economic. It is **proved** that the specified preconditions and factors had a significant impact on the formation of leading trends in the development and activity of Ukrainian agricultural societies in the post-reform period. The main periods of activity of zemstvos and agricultural societies are highlighted. Certain types of economic activity **are characterized**. The tendencies and content of these activities in the context of the zemstvo reform and socio-economic development of the country **are traced**.

It is noted that the end of the 19th – the beginning of the 20th c. were characterized not so much directly by the activities of big capital, but also by peasant organizations. As a result of studying activities of zemstvos of Kyiv, Kharkiv, Podillia and other province, the main trends in the development of agricultural societies have been identified. It is **concluded** that activity of agricultural societies depended on many factor: the economic development of province, the level of organization of foreign trade, and the pace of economic reforms.

Key words: Naddniprianska Ukraine, zemstvos, agricultural societies, entrepreneurial activity, agricultural production, organizations of agronomists, exports, economic development, public.

Дата подання: 11 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 липня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Участь земств та сільськогосподарських товариств Наддніпрянської України в організації зовнішньої торгівлі аграрною продукцією наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 45–56. DOI: 10.58407/litopis.230404.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2023). Uchast zemstv ta silskohospodarskykh tovarystv Naddniprianskoi Ukrainy v orhanizatsii zovnishnoi torhivli ahramoiu produktsiiei naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The participation of zemstvos and agricultural societies of Naddnipryanska Ukraine in the organization of foreign trade in agricultural products in the end of the 19th – the beginning of the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 45–56. DOI: 10.58407/litopis.230404.

